

СУБ'ЄКТИВНІ І ОБ'ЄКТИВНІ КРИТЕРІЇ ТЛУМАЧЕННЯ ДОГОВОРУ ЯК ВИХІДНІ ЗАСАДИ СУДОВОГО ТЛУМАЧЕННЯ

Я. М. Романюк
кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України,
Голова Верховного Суду України

Актуальність спеціального наукового дослідження проблеми пошуку суб'єктивних і об'єктивних критеріїв тлумачення договору як вихідних засад судового тлумачення обумовлюється необхідністю віднайти співвідношення між тлумаченням цивільно-правової норми і положеннями договору, зокрема, в частині однозначного розуміння договору і потребою з'ясування справжньої волі сторін на основі безпосереднього спостереження і співставлення досвіду інтерпретатора (суду) і сторін.

Як правильно зазначається в літературі, аналіз судової практики розгляду спорів, які виникають із правочинів/договірних відносин, переконує в оформленні сторонами договору таким чином, що із його тексту випливають суперечності чи різне розуміння його окремих умов, наслідком чого є неясність волевиявлення сторін [9, с. 106]. На практиці це призводить до невиконання чи неналежного виконання догово-

ру щонайменше однією із сторін, або до недійсності договору як такого чи його окремої частини (окремих частин).

Закладені в умовах договору суперечності, як правило, залежать від конкретних обставин справи. Водночас, на наш погляд, існують загальні випадки та підстави, наявність яких вимагає тлумачення договору як сторонами самостійно, так і судом під час розгляду конкретної справи. Зазначене також свідчить про актуальність теми, обраної для цієї статті.

Зауважимо, що різні аспекти принципів тлумачення та методологічних підходів до нього досліджували вітчизняні та зарубіжні юристи: М. Т. Алімбаєв, Д. В. Бараташвілі, А. К. Байрамкулов, Є. В. Васильовський, В. В. Гончаров, Е. О. Євстігнєєв, А. Г. Карапетов, І. І. Лукашук, О. І. Лукашук, С. З. Опотьяк, С. В. Прийма, П. М. Рабінович, Л. В. Соцуро, Ю. О. Тодика, Т. А. Хабрієва, Р. Ціппеліус, О. Ф. Черданцев, С. В. Шевчук та ін.

Разом з тим ключова увага вказаних науковців спрямовувалася на розкриття особливостей тлумачення правових норм. Теоретичні засади та критерії тлумачення договору на монографічному рівні розглядалися лише у роботах зарубіжних вчених О. Ф. Черданцева та А. К. Байрамкулова. У вітчизняних цивілістичних наукових працях такі аспекти, на жаль, залишилися поза увагою, що, серед іншого, обумовлює її мету: розкрити та проаналізувати вихідні засади судового тлумачення договорів, а також сформулювати власні висновки і пропозиції щодо суб'єктивних і об'єктивних критеріїв, які нині можна покласти в основу тлумачення договору як вихідних засад судового тлумачення.

Зауважимо, що кожний договір містить низку умов, які звичайні для конкретного типу договорів і, як правило, не включаються до його змісту, оскільки припускаються сторонами. Такими умовами договору є такі, що прямо не записані

в документі чи низці документів, а зафіксовані в інших джерелах – нормативних (підзаконно-нормативних) актах, звичаях цивільного, торговельного, комерційного обігу або інших сферах людської діяльності, що регулюють цей тип договорів як типові (поширені) умови для конкретного різновиду договору [10, с. 335].

Тому, зазвичай, під час тлумачення умов договору здійснюється, по суті, тлумачення власне норм права, адаптація їх до конкретної договірної умови, в тому числі через призму співставлення істотних умов із звичайними і такими, що припускаються при пошуку істинного смислу умови договору. Таким чином, вирішення цивільного спору зближує тлумачення договору і тлумачення закону. Як норма закону, так і умова договору, є для суду найближчим смисловим орієнтиром для вирішення спору про право.

Разом з тим не можна повністю отожднювати аналізовані процеси. Так, проф. А. Лудеріц справедливо підкреслює, що на відміну від тлумачення договору, тлумачення закону є «частиною правозастосування» [12, с. 20].

Традиційно тлумачення закону розуміється як логічна операція, в межах якої встановлюються та співвідносяться обставини справи із положенням норми, визначеної у законі в частині підведення конкретних правових наслідків під абстрактні правові наслідки у нормі. Викладене дає підстави стверджувати про певну байдужість абстрактної норми права до конкретного випадку. Ключовими тут виступають воля і мета законодавця – як саме законодавець хотів врегулювати такі випадки. Тлумачення договору полягає саме у розумінні особливостей конкретного випадку у прив'язці до мети законодавця – врегулювати конкретний випадок, який розглядає суд.

Можна погодитись з проф. А. Лудеріцем, який вважає, що закон

виконує функцію загального (абстрактного) упорядкування цивільних відносин, а договору відведена роль індивідуального регулювання, тобто дані функції «розрізняються тільки масштабом» [12, с. 20-24].

У практичному розумінні запропоноване співвідношення тлумачення закону й договору дещо спрощує проблему і є корисним, оскільки правочин/договір розглядається не тільки як «правило поведінки», відмінне від загальної законодавчо визначеної норми лише ступенем конкретизації кола її адресатів, а й водночас як одна з обставин, що потребують встановлення й оцінки поряд з іншими фактами, при тлумаченні і застосуванні закону.

При співвідношенні тлумачення закону і договору постає ще одне важливе питання, яке стосується однозначного розуміння. Якщо норма закону передбачає лише одне правильне розуміння – розуміння суду, що узгоджується із загальною вимогою правової визначеності закону, то договір при тлумаченні передбачає множинність розуміння сторонами спірної умови. Тому в основу судового рішення може бути покладено розуміння договору однією зі сторін в межах доказів, представлених сторонами у справі. Звідси зрозуміло, що під час встановлення судом спірного значення умови договору найбільше проявляється принцип формальної істини змагального процесу.

Тому для цілей цієї статті під тлумаченням договору будемо розуміти діяльність суду щодо встановлення значення умов договору з метою визначення прав і обов'язків сторін.

З точки зору консенсуальної моделі, сутність договору полягає в консенсусі (домовленості), тобто в збігу волі осіб, які його уклали, тому в межах суб'єктивного підходу метою тлумачення умов договору є встановлення дійсної («справжньої», «реальної») волі сторін.

Дійсна воля встановлюється на основі безпосереднього спостереження і співставлення досвіду інтерпретатора (суду) і сторін. В цьому випадку йдеться про волю, яка була сформована її носієм у зовнішніх проявах (умови договору, листування, подальша поведінка сторін). У зв'язку з цим доречним видається встановлення дійсної волі як волі емпіричної, в розумінні наміру, який може бути встановлено безпосередньо на підставі доказів, що свідчать про те, яких правових наслідків прагнули сторони при укладенні договору. Оскільки воля встановлюється на основі безпосереднього спостереження і співставлення досвіду суду і сторін, при застосуванні суб'єктивного підходу мається на увазі емпірична воля.

При застосуванні суб'єктивного підходу для українських судів важливим є висновок про те, що така воля розглядається з позиції безпосередньої сторони договору, тому значення має той факт, що інша сторона знала або не могла не знати про намір з боку заявника. З практичної точки зору, необхідною умовою для застосування суб'єктивного підходу можна вважати встановлення авторства спірної умови договору як для розподілу тягара доказування між сторонами у спорі про тлумачення, так і для врахування позицій сторін договору: заявника і сторони-адресата.

Судам слід також враховувати, що як з боку сторони-заявника, так і з боку сторони-адресата можна вживати заходи з метою доступного текстуального викладу своєї волі для уточнення змісту волевиявлення. Можливість передбачити зазначені вимоги до кожної зі сторін могло б зміцнити договірну дисципліну учасників цивільного обігу.

Питання про те, яке із запропонованих сторонами спору розуміння умови договору має бути покладено в основу рішення, повинно вирішуватися судом, виходячи з усіх обставин справи, перш за

все, з урахуванням доказів того, як спірна умова була чи мала бути усвідомлена конкретною стороною-адресатом.

Суб'єктивний і об'єктивний підходи до тлумачення договору є вихідними засадами тлумачення, що засновані на фундаментальних для договірного права принципах автономії волі і захисту довіри сторін. З одного боку, вони служать для суду концептуальними орієнтирами в процесі тлумачення договору з метою встановлення прав і обов'язків його сторін, з іншого – є практичним засобом для суду стосовно вирішення спору про тлумачення договору [1, с. 100]. Вітчизняними судами при вирішенні спорів про тлумачення, як правило, враховуються обидва підходи, оскільки кожен з них допомагає відшукати правильне рішення при збереженні балансу інтересів сторін (суб'єктивний критерій) і інтересів обороту (об'єктивний критерій).

Так, якщо суб'єктивний підхід до тлумачення договору заснований на консенсуальній (класичній) моделі договору, в рамках якої істотно значення відведено волі і волевиявленню сторін, то об'єктивний підхід ґрунтується на захисті презумпції довіри іншої сторони і третіх осіб в укладених відносинах. Автономія волі і захист довіри для теорії тлумачення договору є відправними (вихідними) точками, а знаходження в кожній конкретній справі компромісу між ними є завданням суду.

Для вітчизняної практики при застосуванні об'єктивного підходу важливо встановлювати розумну волю, яка охоплює найбільш імовірне значення умови договору, виходячи з того, як свідомо особа (середньостатистичний контрагент) могла б усвідомити зміст спірної умови. Зарубіжні автори звертають увагу на те, що коли свідомо особа стає стороною договору, мають ураховуватися обставини укладення та виконання договору, а також інші індивідуальні обставини, які від-

носяться до сфери кожної зі сторін (комерційний досвід, наявність знання про факти, кваліфікація тощо) [9, с. 100-101].

При застосуванні об'єктивного критерію судам слід керуватися принципом добросовісності, який передбачає врахування відповідною стороною не тільки власних інтересів, а й інтересів другої сторони, особливо за наявності їх нерівного економічного становища сторін (наприклад, договори, укладені за участю споживачів).

При застосуванні до тлумачення як суб'єктивного, так і об'єктивного підходів, крім власне тексту договору, при встановленні як емпіричної, так і розумної волі сторін відповідно, враховуються різні обставини, які можуть свідчити про зміст цієї волі.

Враховуючи зазначене, слід виділити правила, які можна охарактеризувати як принципи тлумачення договору. Під останніми можна розуміти основні засади, вихідні позиції, спираючись на які, суд вирішує спір про тлумачення, і які є першим рівнем правової регламентації процесу тлумачення, тобто найбільш загальні правила, що застосовуються в кожній справі і мають універсальний характер.

Згадані принципи реалізуються на практиці за допомогою застосування власне правил тлумачення, які утворюють другий рівень правової регламентації процесу тлумачення договору.

За критерієм функціональної спрямованості можна виділити такі правила тлумачення договору: 1) правила врахування обставин, що беруться до уваги при тлумаченні договору; 2) правила, що обмежують (або забороняють) тлумачення договору; 3) правила, що встановлюють перевагу різних версій тлумачення договору.

Принципи тлумачення договору встановлюють загальні методологічні засади, позначаючи вихідну позицію (зміст волі сторони або ро-

зуміння розумного особи), спираючись на яку, суд вирішує спір щодо тлумачення. В свою чергу правила тлумачення договору є безпосередніми вказівками для суду при оцінці доводів сторін.

При цьому правила тлумачення, на відміну від принципів, не носять універсальний характер і застосовуються час від часу, оскільки в одних справах містяться умови їх застосування, в інших – такі умови можуть бути відсутніми, оскільки тісно пов'язані з індивідуальними особливостями семантики змісту договору і тому вони можуть служити для суду лише загальними орієнтирами при застосуванні власне юридичних правил.

Правила врахування обставин, що беруться до уваги при тлумаченні договору, орієнтують суд і сторони спору на те, які докази можуть підтверджувати значення спірної умови. У зв'язку з цим можна погодитися з думкою зарубіжних дослідників про те, що такі правила видаються простим перерахуванням аспектів, які мають бути прийняті до уваги в процесі тлумачення. Перелік таких аспектів, на переконання авторів, має значення для встановлення перспективи розуміння умови безпосередньо між сторонами спору, або свідомої особи-сторони. Разом з тим така перспектива характеризується безліччю індивідуальних чинників, а вибір між можливими факторами завжди буде пояснюватися переважно здоровим глуздом [11, с. 9].

На підставі викладеного можна сформулювати ряд висновків:

1. Підставою для тлумачення змісту договору є незрозумілість його понять, а не встановлення норм законодавства, яке має регулювати спірні відносини, або непогодження із умовами договору після його укладення шляхом створення штучних підстав для визнання його недійсним чи розірвання.

2. Під час тлумачення умов договору здійснюється фактично тлу-

мачення самих норм права, через адаптацію їх до конкретної договірної умови, в тому числі через призму співставлення істотних умов із звичайними та тими, що припускаються (що малося на увазі при відшуканні істинного смислу умови договору).

3. Важливою є роль суду в тлумаченні договору, однак сторони також можуть самостійно тлумачити умови договору, наприклад, під час виникнення певних об'єктивних чи суб'єктивних передумов при його виконанні, пролонгації або виникнення підстав для зміни виду договірних правовідношення. Сторони договору, таким чином, можуть бути також самостійними суб'єктами тлумачення, оскільки при широкому підході до його розуміння сторони завжди тлумачать умови договору перед його виконанням.

4. У ході тлумачення договору повинна бути отримана чітка і зрозуміла інформація про всі елементи складу правочину (договору). Відсутність чіткої інформації свідчить про незавершеність процесу з'ясування смислу, змісту договору, про неповноту або суперечливість такої інформації. Досягнення чіткої, зрозумілої, несуперечливої інформації про вказані елементи складу договору необхідне для визначення юридичної природи договору або про його юридичну кваліфікацію. Без останньої неможливо і вирішення юридичної суперечливості, пов'язаної з виконанням договору, визначенням його дійсності або недійсності.

5. Питання про тлумачення договору як позовна вимога, зазвичай, носить допоміжний (факультативний) характер, а результат тлумачення важливий для вирішення інших питань, що постали перед судом: чи має позивач право на стягнення збитків, чи є договір укладеним, чи не порушує він імперативних норм закону, до якого виду договорів необхідно віднести спірний договір тощо.

6. При тлумаченні умов договору важливим завданням є забезпечення єдності судової практики, а тому при здійсненні тлумачення, окрім положень договору, слід також виходити із мети законодавчого врегулювання конкретного договору, що дозволяє розширити межі судового тлумачення шляхом аналізу не тільки норм про конкретний вид договору і суміжних норм, а й цілей законодавця, який встановив це правило в законі або іншому нормативному правовому акті, звичайно, якщо така мета або цілі встановлені.

7. Суд при тлумаченні договору під час вирішення спору виходить із запропонованих сторонами понять спірної умови і, ґрунтуючись на засадах диспозитивності цивільного процесу, може відступити від них лише в силу імперативних приписів закону (зокрема, при встановленні наявності умов, які характеризують правочин як фіктивний або удаваний відповідно до ст. ст. 234, 235 Цивільного кодексу України).

8. Невизначеність (очевидна чи прихована) договору виступає об'єктивною передумовою для виникнення спору про тлумачення і є поширеною ситуацією, за якої допускається можливість існування двох і більше розумінь певних положень договору, його окремих слів, понять чи словосполучень. Особливо така ситуація можлива у випадках, коли кожна із сторін почала виконувати власні договірні зобов'язання, на свій розсуд зрозумівши положення укладеного договору. Тому вказана ситуація є предметом доказування в цивільному процесі і підлягає спеціальному доведенню в суді, що формує самостійність позовної вимоги (а інколи і самостійної позовної матеріально-правової вимоги до суду у вигляді окремого позову) про тлумачення умов договору.

9. Договірна і судова практика містять ряд випадків, коли сторони суб'єктивно по-різному розуміють

умови договору, які насправді є зрозумілими й однозначними, і тлумачення у таких випадках надлишкове. З точки зору вирішення договірних спорів, у багатьох випадках зміст умов, про які сперечаються сторони, зрозумілі і суду вже після першого прочитання тексту договору, хоча обидві або одна із сторін наполягають на іншому, відмінному від буквального, значенні спірної умови.

10. Суд, формулюючи висновок про ясність умов договору, виходячи з їх буквального значення, одночасно констатує відсутність в спірній умові невизначеності як об'єктивної передумови для звернення до тлумачення. Однак на практиці невизначеність договору нерідко встановлюється тільки після застосування його умов до конкретних відносин сторін, тобто невизначеність у більшості випадків є прихованою. З цієї причини суд може відмовити в тлумаченні умов договору, невизначеність яких може проявитися тільки в процесі його дії.

11. Обґрунтування особливого значення умови сторонами не завжди свідчить про зловживання стороною своїми процесуальними правами щодо розуміння конкретної умови договору, відмінної від буквального значення, а може ґрунтуватися на обставинах відносин сторін, які можуть бути встановлені тільки шляхом дослідження тексту договору.

12. При встановленні буквального значення умови договору суди звертаються до контексту спірної умови з метою оцінювання як суті спору, так і формування дійсного характеру спірних відносин. Тобто буквальне тлумачення умови договору може застосовуватися лише в сенсі обмеженого варіанта тлумачення, що не враховує всього обсягу обставин, на які можуть посилатися сторони.

13. Особливою проблемою тлумачення цивільно-правових до-

говорів є поширена їх непоіменованість, зокрема, особливості тлумачення тих договорів, про які просто вказується у законі, однак відсутнє детальне чи хоча б приблизне врегулювання. Якщо непоіменований договір є за своєю суттю змішаним і врегульовується низкою норм різних актів цивільного законодавства, то після ухвалення Верховним Судом України (Великою палатою Верховного Суду) висновку із формування правової позиції про правову кваліфікацію такого договору де-факто він втрачає підстави вважатися непоіменованим у широкому розумінні.

14. При застосуванні суб'єктивного підходу для українських судів важливий висновок про те, що така воля розглядається з позиції

безпосередньої сторони договору, тому значення має те, що інша сторона (адресат заяви особливого розуміння умови договору) знала або не могла не знати про намір боку заявника. З практичної точки зору, необхідною умовою для застосування суб'єктивного підходу є встановлення авторства спірної умови договору – як для розподілу тягаря доказування між сторонами у спорі про тлумачення, так і для врахування позицій сторін договору: заявника і сторони-адресата.

15. Питання про те, яке з пропонує сторонами спору розуміння умови договору має бути покладено в основу рішення, повинно вирішуватися судом, виходячи з усіх обставин справи, перш за все, з урахуванням доказів того, як спірна умова була чи мала бути усві-

домлена конкретною стороною-адресатом.

16. При застосуванні об'єктивного критерію судам слід керуватися принципом добросовісності, який передбачає врахування відповідною стороною не тільки власних інтересів, а й інтересів другої сторони, особливо за наявності нерівного економічного становища сторін (наприклад, у договорах, укладених за участі споживачів).

17. За критерієм функціональної спрямованості можна виділити такі правила тлумачення договору: 1) правила врахування обставин, що беруться до уваги при тлумаченні договору; 2) правила, що обмежують (забороняють) тлумачення договору; 3) правила, що встановлюють перевагу різних версій тлумачення договору. ■

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Байрамкулов А. К. Особенности толкования договора в российском гражданском праве // А. К. Байрамкулов : дисс. ... канд. юрид. наук. – Институт законодательства и сравнительного правоведения при правительстве РФ. – М., 2015. – 244 с.
2. Діковська І. Імперативні норми і їх роль у регулюванні договірних зобов'язань / І. Діковська // Підприємництво, господарство і право. – 2013. – № 1. – С. 34-37.
3. Евстигнеев Э. А. Императивные и диспозитивные нормы в договорном праве : дисс. ... кан. юрид. наук : 12.00.03 / Э. А. Евстигнеев. – М., 2015. – 227 с.
4. Калмыков Ю. Х. О значении общих положений гражданского законодательства // Калмыков Ю. Х. Избранное : труды, статьи, выступления / Ю. Х. Калмыков. – М. : Статут, 1998. – С. 263.
5. Карапетов А. Г. Свобода договора и ее пределы / А. Г. Карапетов, А. И. Савельев. – М. : Статут, 2012. – Т. 2 : Пределы свободы определения условий договора в зарубежном и российском праве. – 2012. – 453 с.
6. Недбайло П. Е. Применение советских норм / П. Е. Недбайло. – М. : Госюриздат, 1960. – 511 с.
7. Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03 // С. О. Погрібний. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, НБУ ім. В. І. Вернадського, 2009. – 412 с.
8. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави [навч. посіб.] / П. М. Рабінович. – [5-е вид., зі змінами]. – К. : Атіка, 2001. – 176 с.
9. Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права : в 2 т. Т. 2. Договор. Неосновательное обогащение. – Деликт. – М., 1998. – 520 с.
10. Черданцев А. Ф. Толкование права и договора : учеб. пособ. для вузов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 381 с.
11. Grigoleit H. C., Canaris C.-W. Interpretation of Contracts. – 2010. – P. 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ssrn.com/abstract=1537169>
12. Lüderitz A. Auslegung von Rechtsgeschäften. Köln, 1966. – S. 20.